

תיאטראות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזאנטית סקירה היסטורית-ארכיאולוגית

ארתור סג"ל

מבוא

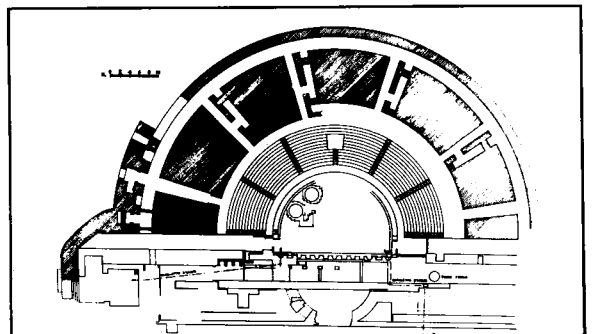
המחקר הארכיאולוגי בארץ-ישראל כמעט ולא נתן את דעתו עד עתה על נושא התיאטראות ממכלול תרבותי שלם. במחקרים אחרים, הדנים בארכיטקטורה רומית או בסיכומים היסטוריים על אודות ערים שונות דוגמת בית-שאן או קיסריה, נזכרו התיאטראות, אך רק מעט תשומת לב הוקדשה למקומו של תיאטרון בתרבותה הרוחנית והחומרית של ארץ-ישראל על אוכלוסיותיה היהודית, הנבטית והסורר-פניקית המיוונית.¹

מטרת סקירה זו להעלות הרהורים על מהותו ואופיו של התיאטרון בארץ-ישראל בפרק הזמן שמן המאה הא' לפנה"ס ועד המאה הו' לספירה. למרות שהתיאטרון המאוחר ביותר באזורנו הוקם באמצע המאה הג' לספירה, המשיכו רוב התיאטראות למלא את תפקידם המקורי עד התקופה הביזאנטית.

בארץ-ישראל שממערב לירדן ידועים לנו היום 11 תיאטראות (ציפורי, חמת-גדר, בית-שאן, לגיו, כפר-שומי, דור, קיסריה, שומרון, שכם, יריחו, חלוצה). מזרחית לירדן ידוע לנו על קיומם של 18 תיאטראות נוספים.²

א. תיאטראות הרודיאניים

ראשוני התיאטראות בארץ-ישראל הוקמו ביוזמתו ובמימונו של הורדוס. יוספוס מספר על שלושה תיאטראות שהוקמו בפקודת הורדוס; בקיסריה, בירושלים וביריחו.³ התיאטרון בקיסריה (ראה איורים 2,1) הוקם כחלק ממכלול עירוני רב רושם. עבור הורדוס היתה קיסריה, יותר מכל מפעל בנייה

איור 1. קיסריה. תכנית התיאטרון
(המקור: Frova, Scavi di caesarea maritima)

אחר שהקים בארץ-ישראל, לסמל, לחלון ראווה, שדרכו היתה יהודה אמורה להשתקף כממלכה הלניסטית באופייה וברוחה, מקושטת בפסלים, מקדשים ומתקני שעשועים לתרבות הרוח והגוף.⁴ התיאטרון, האמפיתיאטרון וההיפודרום שהוקמו בקיסריה היו לחלק בלתי נפרד של אותה תפאורה, אשר העניקה לקיסריה את החזות שביקש הורדוס להעניק לה.

התיאטרון בירושלים טרם אותה. אך כאן, בניגוד לקיסריה, קשה להצביע על אוכלוסיית צרכנים אפשרית.⁵ ודווקא דבר זה מסביר אולי את 'היעלמו' של תיאטרון זה. אין שומעים עליו לאחר מות הורדוס וסביר להניח שפשוט ננטש ואולי אף פורק בשלב מאוחר יותר, בשל חוסר העניין בו.

השלישי בתיאטראות שהוקם ביוזמת הורדוס הוא התיאטרון ביריחו (ראה איור 3) הבנוי לא הרחק ממכלול ארמונות החורף של המלך. נראה שהוא שירת את חוגי החצר. עיצובו המיוחד, כשהוא משולב עם ההיפודרום, מצביע אולי על-כך שמערכת המושבים שבו שימשה את הצופים במירוצי המרכבות ולפיכך ייתכן שכלל לא תפקד כתיאטרון של ממש.⁶

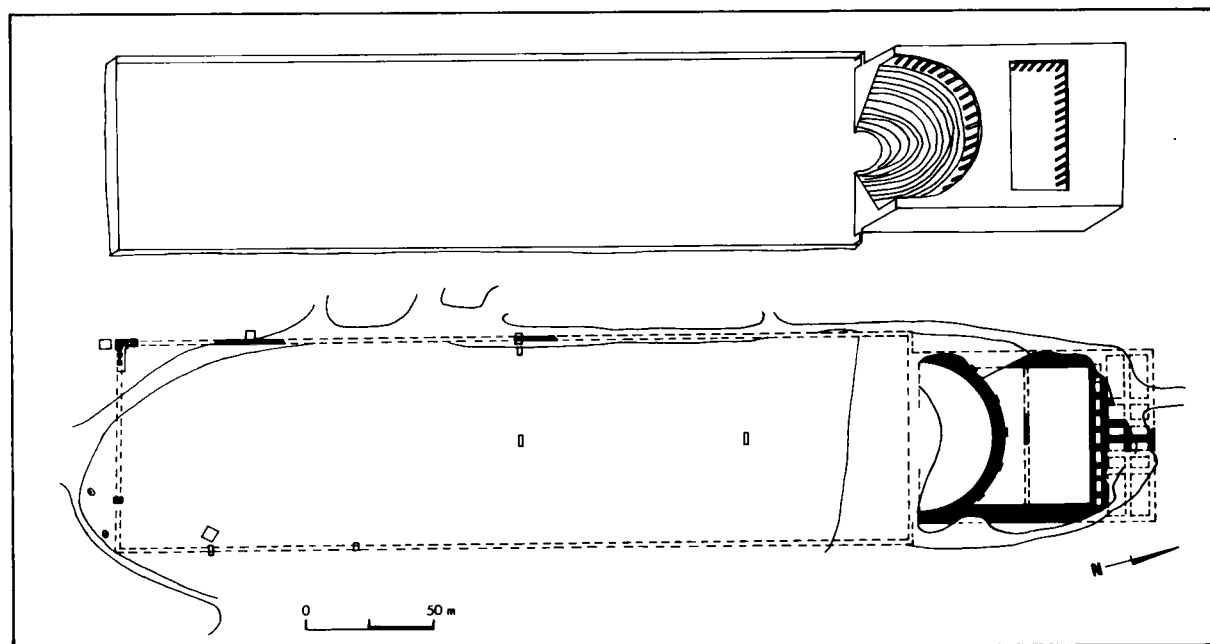
עדיין אין ודאות באשר לתיארוך התיאטרון בציפורי (ראה איורים 5,4). יש הטוענים, שהוקם בידי הורדוס המלך, אך אפשר שנבנה בידי הורדוס אנטיפס, בנו.⁷ זה האחרון קבע תחילה את בירת ממלכתו בצפורי. ייתכן שהורדוס אנטיפס הלך בעקבות אביו הגדול וביקש להעניק לבירתו צביון הלניסטי. אין לדעת אילו שימושים היו לתיאטרון זה, אך סביר להניח, ששירת את אנשי החצר.

התיאטראות שבנה הורדוס משתלבים יפה במכלול מפעלי הבנייה המיוחסים לו. הם שייכים לקבוצת מבנים שנועדו לשרת מטרה פוליטית, לבטא קו רעיוני-מדיני מוגדר וברור שהמלך עשה כמיטב יכולתו להגשמתו. המטרה היתה: להפוך את יהודה לממלכה ברוח הזמן, להיות כשווה בין שווים, בעולם החדש שגובש כדבר מוחלט וסופי עם השתלטותה של רומי על האגן המזרחי של היס-התיכון. התיאטראות שבנה הורדוס לא נועדו להפיץ את יפי הטראגדיה היוונית בקהל צרכנים חדש, כלומר בין תושבי יהודה, וגם לא לספק את טעמו האמנותי של הורדוס עצמו. אין לנו שום בסיס להניח, שהורדוס נמנה עם הפילהלנים, כלומר, אוהבי תרבות יוון אמיתיים.

התיאטרון היה לנטע זר ביהודה של שלהי המאה הא' לפנה"ס. תוכנו ושפתו היו זרים לרוב-רובה של אוכלוסיית יהודה ולא רק זו היהודית. גם בערי הדקפוליס וגם בערים

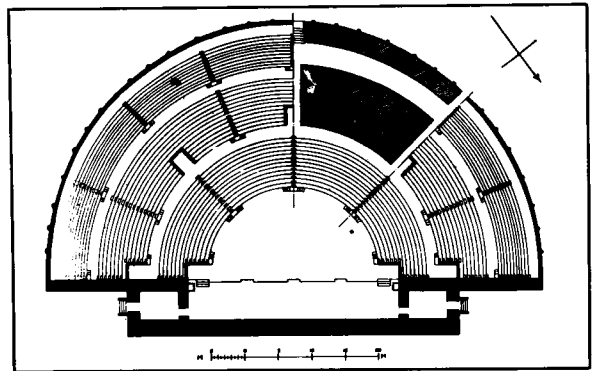

איור 2. קיסריה. התיאטרון. צילום מן האוויר (באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית)

איור 3. יריחו. תכנית ושחזור איזומטרי של היפודרום ותיאטרון משולבים במבנה אחד. (המקור: נצר, קדמוניות 51-52, עמ' 105)

התיאטרון הגדול של פטרה (ראה איור 6), היחיד מבין התיאטראות הנבטיים שנחקר ביסודיות ונתפרסם בצורה מלאה, בנוי — ליתר דיוק חצוב — ברובו, בלביבו של הנקרופוליס המרכזי בפטרה.⁹ הוא נבנה בימי חרתת הרביעי (9 לפנה"ס–40 לסה"נ).¹⁰ גם התיאטרון בחלוצה, שחקירתו טרם נסתיימה, מתוארך לאותו פרק זמן (ראה איורים 8,7). תיאטרון זה מצוי בשיפולים הדרום-מזרחיים של העיר, לא הרחק מן הנקרופוליס.¹⁰ מיקומם של שני התיאטראות אינו מקרי בוודאי ונראה שצורקים אותם חוקרים המבקשים לראות בתיאטראות אלה מתקנים שנועדו לאכלס קהל המונים שהשתתף בטקסי פולחן המתים הנבטיים.¹¹

איור 4. צפרי. תכנית התיאטרון

(המקור: אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בא"י, כרך ב', עמ' 496)

המיונות שלאורך החוף, דוגמת אשקלון ועזה, אין אנו מוצאים עדויות לקיום תיאטראות בפרק זמן זה.

ב. התיאטראות בתחום הנבטי

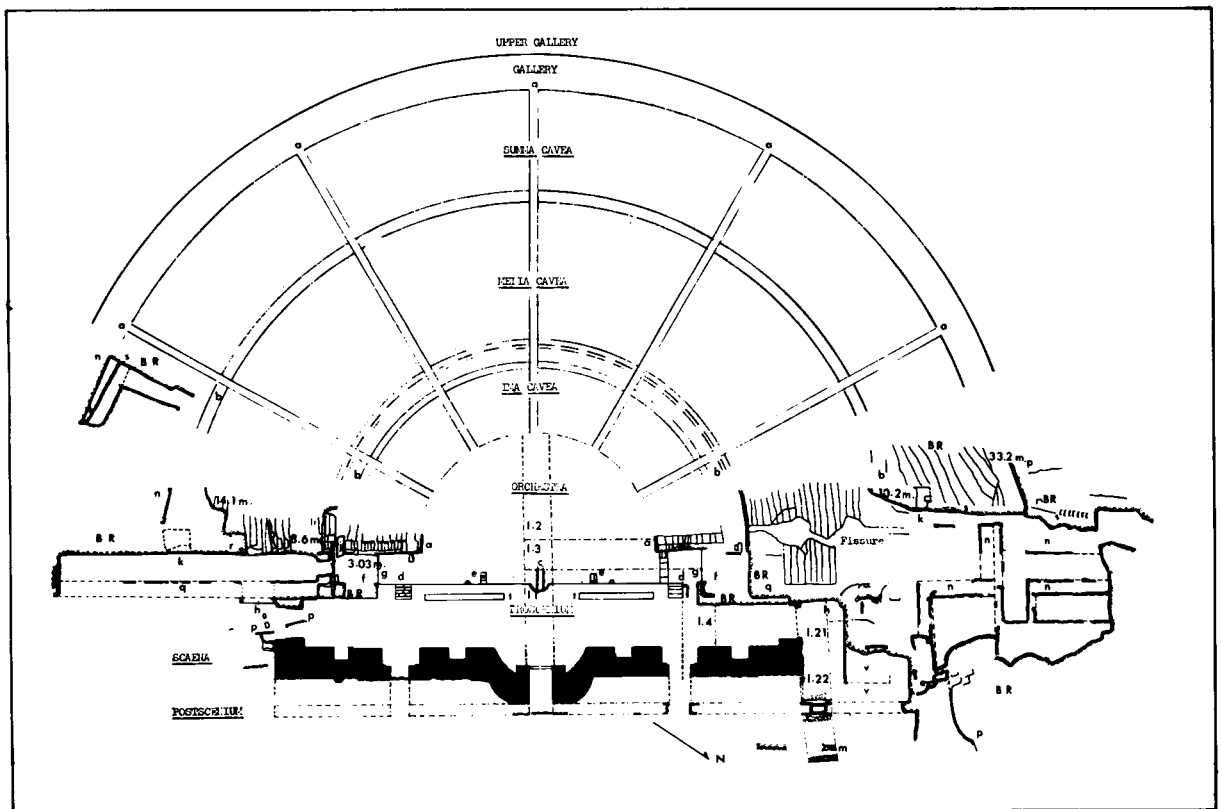
בשלהי המאה הא' לפנה"ס ובמאה הא' לספירה מוקמים תיאטראות גם בתחום הנבטי. ידועים לנו היום חמישה תיאטראות נבטיים: שלושה בפטרה, אחד בחלוצה ותיאטרון נוסף בסהר, אשר בטרקון. עצם הימצאות התיאטראות בתחומי הממלכה הנבטית הוא כשלעצמו דבר מפתיע. אך עיון במיקומם של תיאטראות אלה מבהיר את ייעודם.

במתחם הפולחני הנבטי בסהר (ראה איור 9), אשר בטרקון, מצוי תיאטרון קטן מידות הסמוך למקדש.¹² נראה, שגם כאן מילא התיאטרון תפקיד פולחני טהור, ללא זיקה כלשהי לייעודו המקורי. בנוסף לתיאטרון עצמו, עוצבה החצר, אשר בחזית המקדש, כחלל ארכיטקטוני דמוי תיאטרון; מערכת מושבים מדורגים מקיפה את החצר משלושת עבריה בצורת האות חית. פתרון ארכיטקטוני נאה זה מצוי גם במתחמים פולחניים נוספים בתחום הנבטי, דוגמת שור, שיע וח' תנור (ראה איור 10).¹³ כעדות הממצא האפיגראפי, הנבטים עצמם קראו לחצר דמוית תיאטרון בשם 'תיטרא'.¹⁴

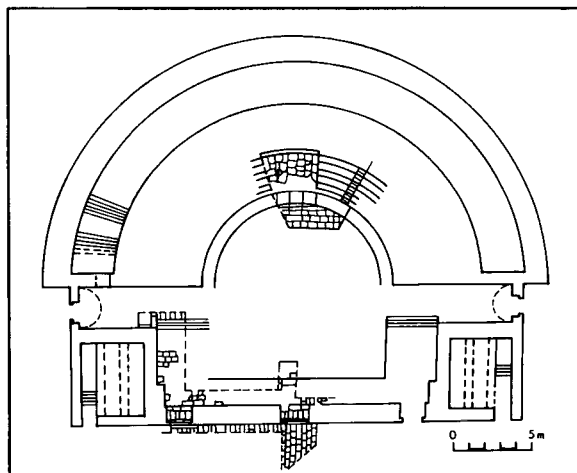
גם התיאטראות האמיתיים וגם החצרות דמויות התיאטרון שימשו מקומות התכנסות המוניים לצורכי פולחן מתים בבתי הקברות, או לפולחן דתי במקדשים ובמתחמים הנבטיים.

איור 5. צפרי. שרידי התיאטרון. קטע ממערכת המושבים (צילום: ש' חשמן)

איור 6. פטרה. תכנית התיאטרון הגדול (המקור: (Hammond, *Excavations of Main Theater at Petra*)

איור 7. חלוצה. תכנית התיאטרון

(המקור: נגב, קדמוניות 55-56 (תשמ"א), עמ' 123)

נראה, מצד שלטונות הפרובינקיה. שני מתקנים אלה נועדו לשרת, בראש ובראשונה, את חיילי הליגיון השלישי הקירני, שמחנה הקבע שלו נקבע בבצרה.¹⁶ אין לדעת, לעומת זאת, מי יום את הקמת התיאטרון הדרומי בגרש. בכתובת שחשפו חופרי גרש עוד בשנות ה-30 נאמר, ש-Cuneus אחד בתיאטרון תרם דקוריון משוחרר,

ג. תיאטרות בערים המיווונות בארץ-ישראל, בסוריה ובערביה

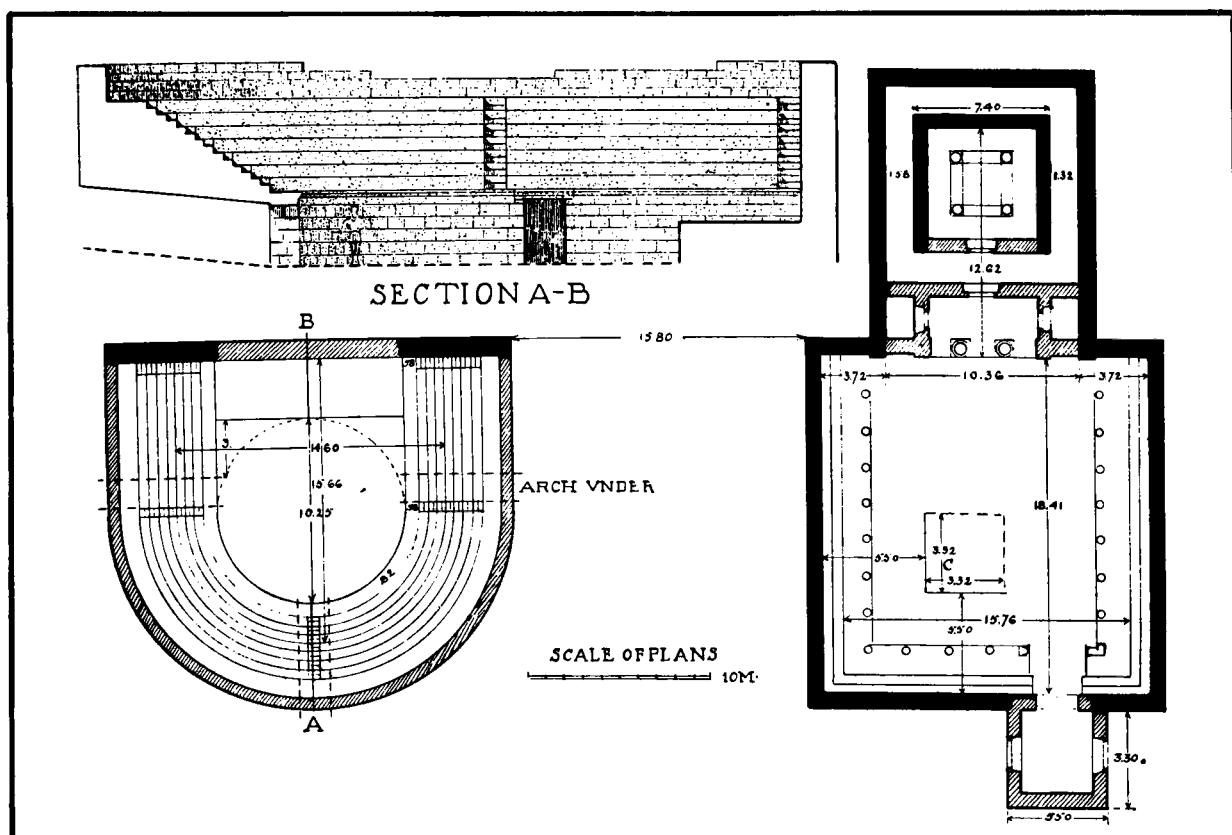
השלב הקדום. ראשוני התיאטרות בערים המיווונות בארץ-ישראל הוקמו בשלהי המאה הא' ובראשית המאה הב' לספירה. כלומר, בין התיאטרות שהקים הורדוס ובין ראשוני התיאטרות שהוקמו בערים המיווונות קיים פער של 100 שנים כמעט.

התיאטרון הראשון שהוקם בפרקיזמן זה הוא התיאטרון הדרומי בגרש (ראה איורים 11, 12, 13, 14), שנחנך כעדות הכתובת בין השנים 90-92 לסה"נ.¹⁵ מיקומו של תיאטרון זה מעניין במיוחד, וראוי לתת עליו את הדעת. התיאטרון ממקם בדרום העיר, כשהוא מנצל את המורד הצפון-מערבי של גבעה, שעליה משתרע מתחם ואוס. ואמנם התיאטרון הוא מרכיב במתחם הפולחני הגדול. ייתכן שיש לראות במיקום של התיאטרון עדות למסורות נבטיות, אך יחד עם זאת יש לציין שבמסורות בנייה הלניסטיות, ואף רומיות קדומות, אנו מוצאים תיאטרות המשולבים במתחמים פולחניים.¹⁶

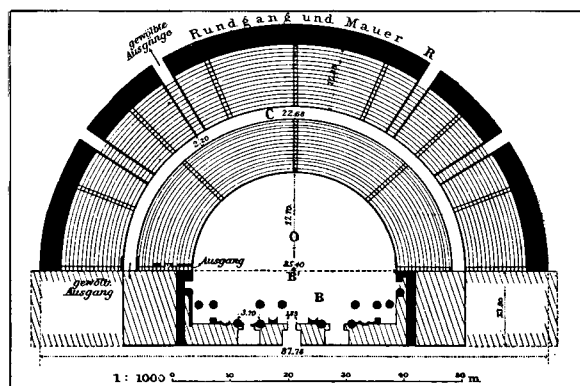
לעשור הראשון של המאה הב' לספירה יש לתארך את התיאטרון בבצרה (ראה איורים 15, 16).¹⁷ התיאטרון וההיפודרום הסמוך אליו הוקמו בעקבות הפיכתה של בצרה, שהיתה עד אז תחנת מסחר נבטית משגשגת, לבירת הפרובינקיה ערביה. היוזמה להקמת התיאטרון וההיפודרום בעיר באה, כך

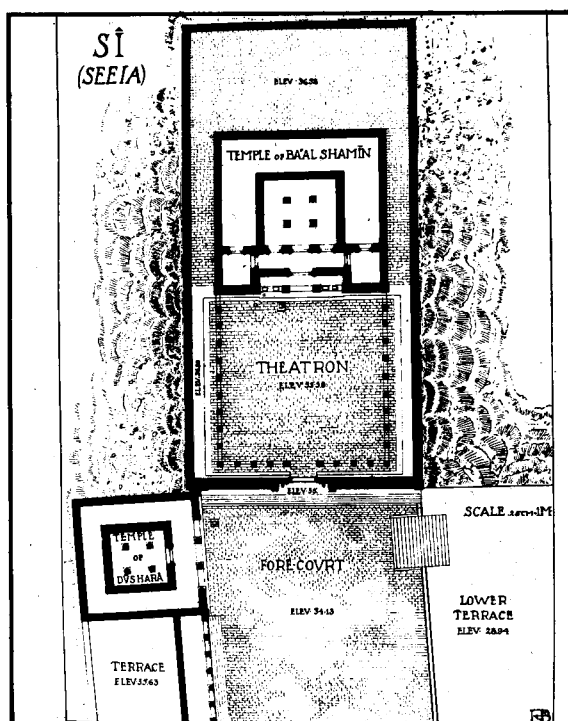
איור 8. חלוצה. התיאטרון. מערכת המושבים וקטע מן הפרוזודור המקיף שבין שני קירות תמך חד-מרכזיים (צילום: א' פוגל)

איור 9. סדר. תכנית התיאטרון (המקור: Butler, *P.U.A.E.S.*, Sec. A, Part 7, p. 442)

איור 11. גרש. תכנית התיאטרון הרומי
(Schumacher, ZDPV 25 (1902), Fig. 14 (המקור: 14

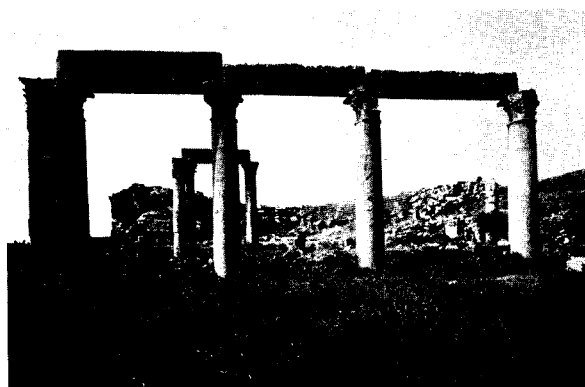
איור 10. שיע. תכנית של קטע מן המתחם הנבטי
(Butler, P.U.A.E.S., Sec. A, Part 6, p. 365 (המקור: 10

איור 12. גרש. מראה העיר מן האוויר. התיאטרון הצפוני קרוב יותר לקדמת התמונה ומאחוריו התיאטרון הרומי. מבט מצפון (באדיבות אגף העתיקות והמוזיאונים)

איור 13. גרש. התיאטרון הדרומי. מראה כללי (באדיבות אגף העתיקות והמוזיאונים)

איור 14. גרש. התיאטרון הצפוני. מראה כללי (באדיבות אגף העתיקות והמוזיאונים)

הקיסר פיליפוס הערבי (244–249 לסה"נ), הוקם, ללא ספק, ביוזמתו של פיליפוס עצמו (תיאטרון זה הוא אחרון התיאטראות שהוקמו במזרח הרומאי).²² כל יתר התיאטראות הידועים לנו היום בארץ-ישראל, בדרום-סוריה ובערביה, הוקמו ביוזמה מקומית-עירונית.

התיאטרון הצפוני בגרש (ראה איור 19) הוקם בימי הקיסר מרקוס אורליוס, 70 שנים בערך לאחר הקמתו של התיאטרון הדרומי.²³ הוא שונה מקודמו בגודלו ובאופן בנייתו, אך ההבדל הבולט בין שני תיאטראות אלה נעוץ במיקומם.

שהתיישב בעיר. אין די בעדות זו כדי לקבוע, כפי שעשה החוקר הצרפתי פרוול, שבדומה לבצרה, גם בגרש היוזמה להקמת התיאטרון באה מצד חיילים רומאיים שהתיישבו בעיר, אך אין לשלול אפשרות זו.¹⁹

השלב התיכון. שלהי המאה הא' וראשית המאה הב' לסה"נ מציינים את ראשית תקופת השגשוג של ערי עבר-הירדן. ייסודה של פרובינקיה ערבית, סלילתה של ה-Via Traiana Nova על סעיפיה השונים ולבסוף השלום עם הפרתים, בתום מסעות המלחמה של טריאנוס, כל אלה יצרו תנאים נוחים במיוחד לפריחתו ולשגשוג של ערי ערביה, דרום-סוריה וארץ-ישראל.²⁰

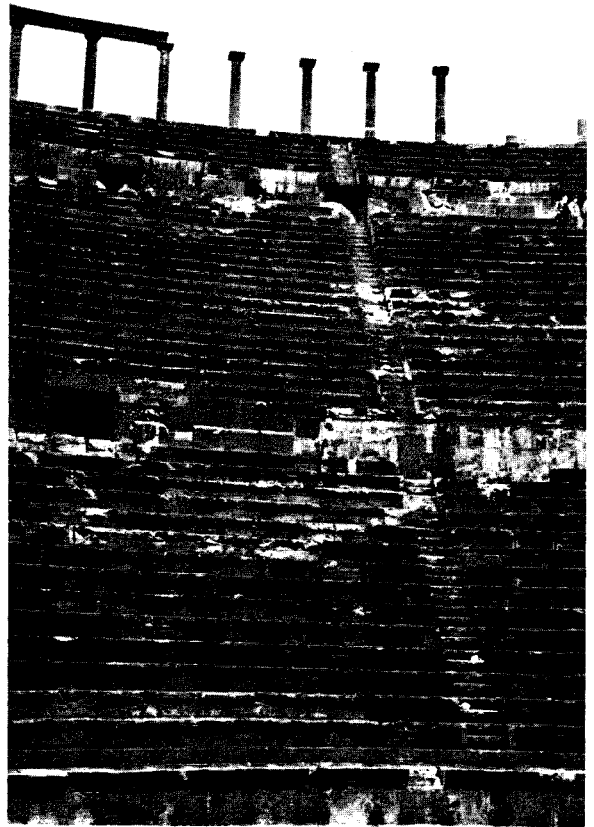
בימי הקיסרים האנטונינים (בייחוד בימי שלטונם של אנטונינוס פיוס ומרקוס אורליוס) הוקמו: התיאטרון והאודיאון בפילדלפיה, התיאטרון הצפוני בגרש וכנראה גם התיאטרון בקאנאטה. ההבחנה המרכזית בדיוננו בין התיאטראות שהוקמו בימי הורדוס ובין התיאטראות שהוקמו בערים מיונות, החל מימי הקיסרים האנטונינים ואילך, נעוצה בשני גורמים מרכזיים: היוזמה וקהל הצרכנים.

לגבי התיאטרון הדרומי בגרש והתיאטרון בבצרה קיימת האפשרות שהיוזמה להקמתם לא היתה מקומית-עירונית. סביר להניח, שגם התיאטרון בלגיו (איור 37), עיר מחנה של הליגיון השישי, הוקם, כמו התיאטרון בבצרה, ביוזמה ממלכתית ולא מקומית.²¹ גם התיאטרון בפליפופוליס (ראה איורים 17, 18), שהיתה אמורה להיות עיר-מאוזוליאום של

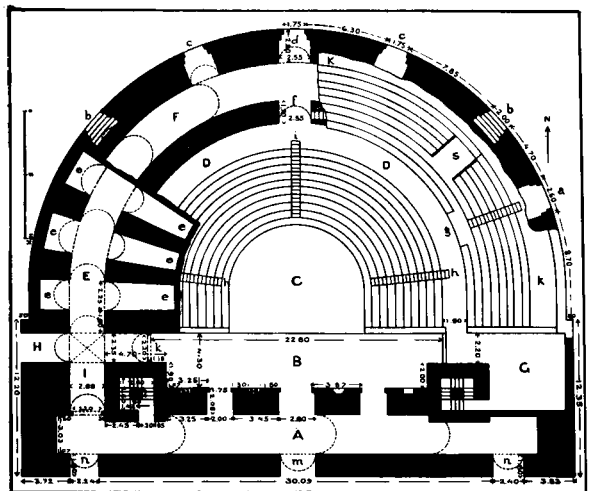
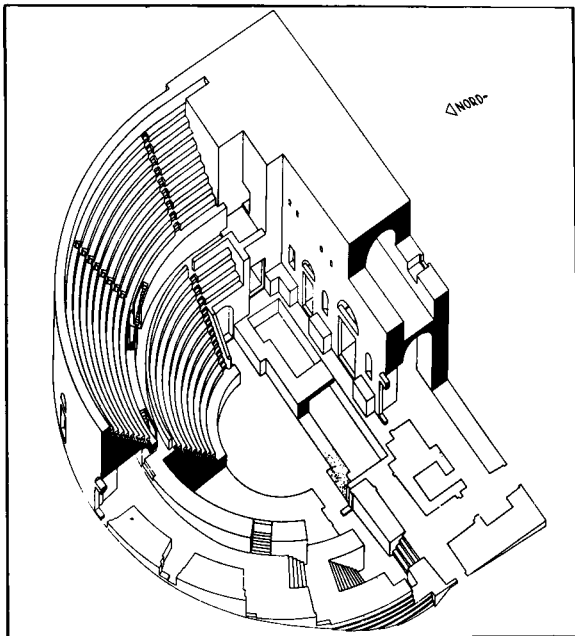
התיאטרון הדרומי בנוי, כאמור, במדרון הצפון-מזרחי של גבעת מתחם זאוס הנמצא בדרומה של העיר, ללא כל קשר לעיר עצמה, ואילו התיאטרון הצפוני משולב שילוב ארכיטקטוני ומרחבי ברשת הרחובות של גרש.

גם התיאטרון של פילדלפיה (ראה איורים 22,21,20), הדרומית בערי הרקפוליס, משולב היטב בנופה העירוני.²⁴ מערכת המושבים שבו מנצלת בחלקה את מדרון הגבעה הסוגרת על מרכז העיר מדרום, וצופה לעבר הפורום, רחובה הראשי של העיר, המלווה בקולונדות. כל אלה יוצרים מרכז עירוני מרשים ומתוכנן היטב. בסמוך לתיאטרון, ממזרח לו, נמצא 'אודיאון', תיאטרון קטן מידות (ראה איור 23), המאוחר רק במעט מן התיאטרון עצמו. שילוב זה של תיאטרון גדול ו'אודיאון' סמוכים זה לזה היוצרים מכלול אחד הוא יחיד מסוגו בכל האגן המזרחי של היס-התיכון ויש לו מעט מאוד מקבילות במערב האימפריה הרומאית.²⁵

על-פי העדות האפיגראפית ייתכן, שהתיאטרון הקטן בקאנתאה (ראה איור 24) הוקם אף הוא בימי הקיסרים האנטונינים.²⁶ תיאטרון זה, אשר בשל ממדיו הקטנים כונה בפי הסוקרים 'אודיאון', נמצא מחוץ לעיר, בערוץ נחל, כשהוא חצוב ברוכו במורד הגבעה. ריחוקו היחסי מן העיר, מיקומו בערוץ הנחל בסביבה מוריקה, מעידים אולי שהוא נועד לעריכת חגיגות ופסטיבלים דוגמת התיאטראות בחמת-גדר או בברכתין.

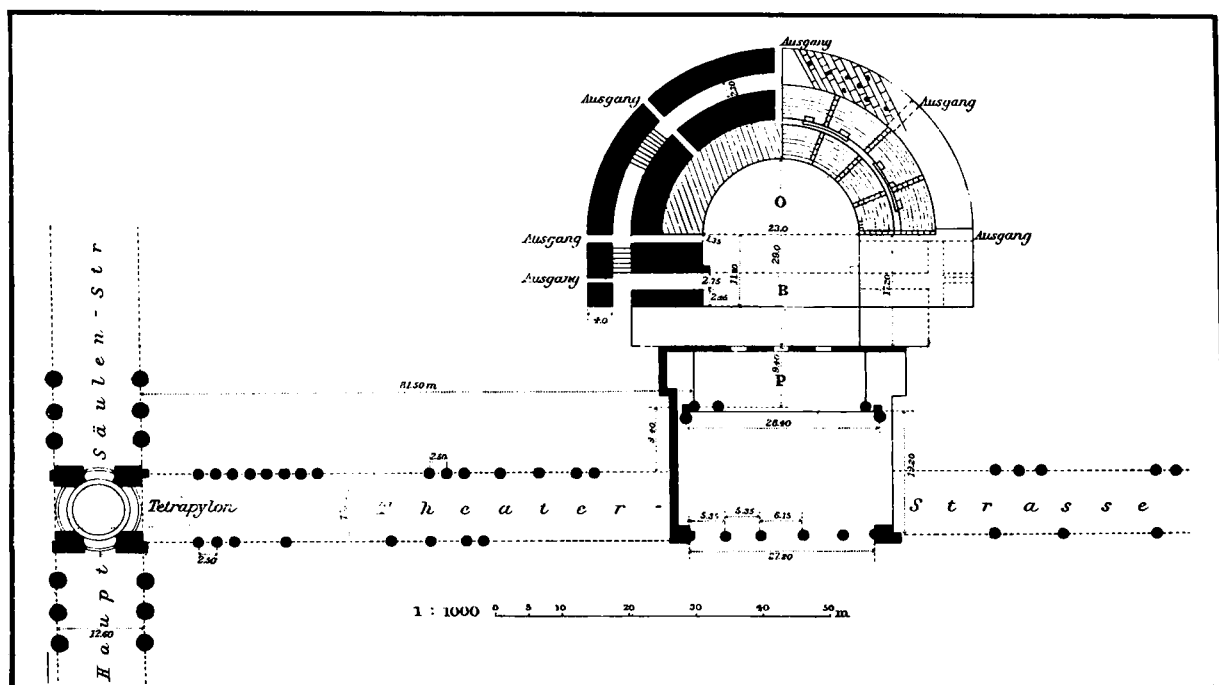
איור 16. בצרה. התיאטרון. קטע ממערכת המושבים

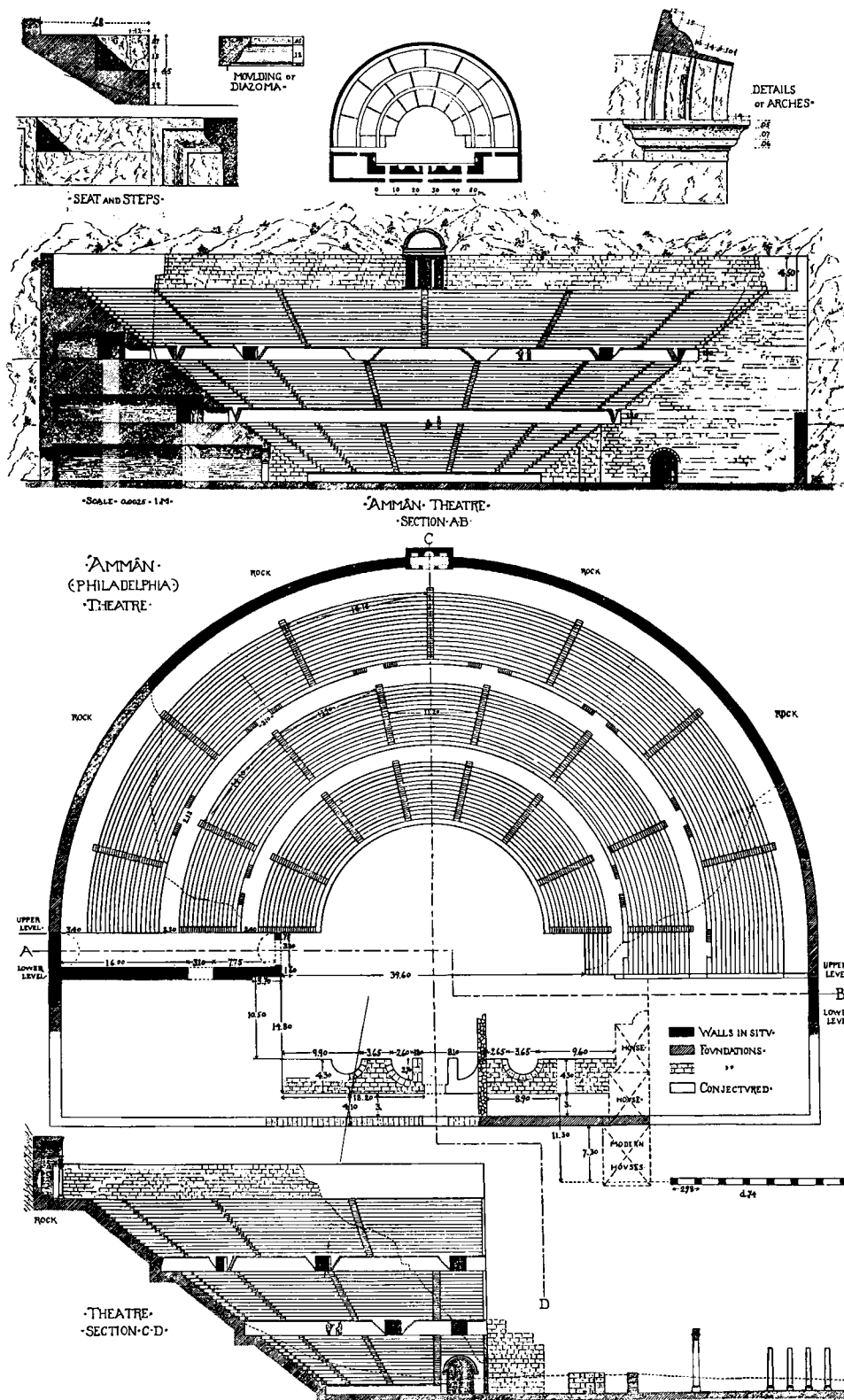
איור 17. פיליפופוליס. (א) תכנית; (ב) שחזור איזומטרי של התיאטרון (המקור: Brunnow & Domaszewski, *Provincia Arabia*, Pl. III A; Coupel & Frezouls, *Le theatre de Philippopolis*, Pl. XV)

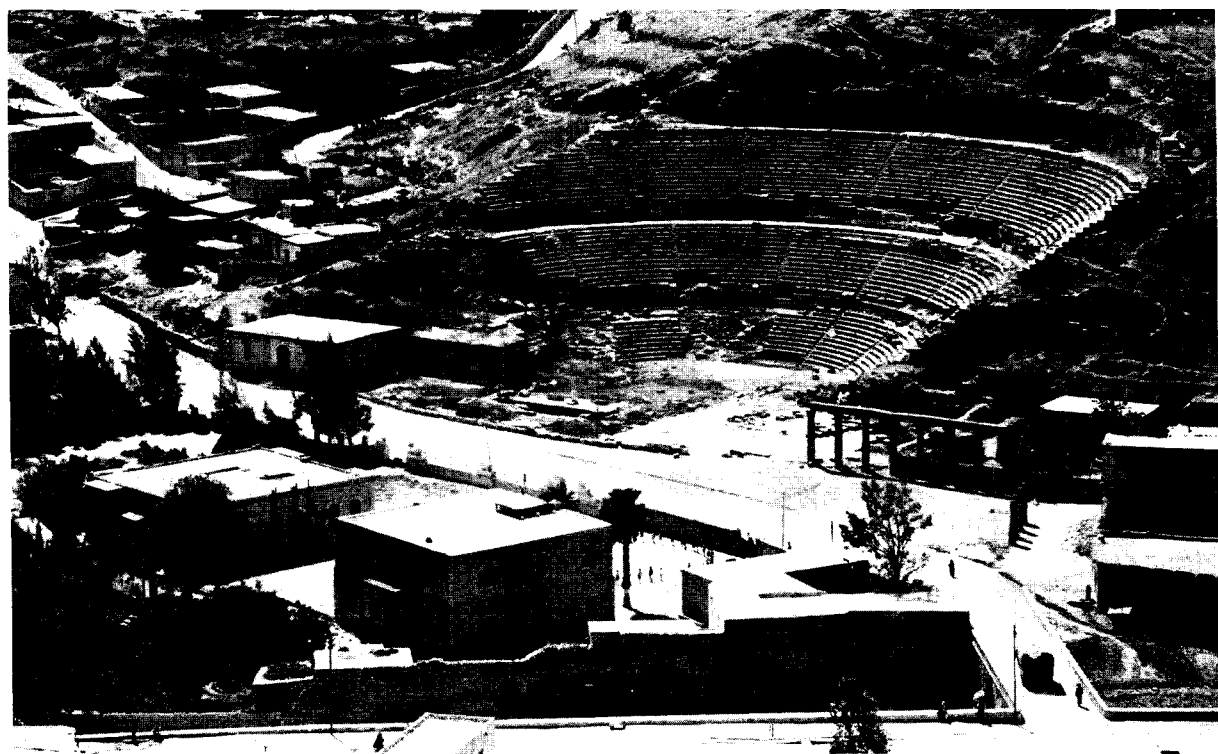
איור 18. פיפיפוליס. התיאטרון. קטע ממערכת המושבים

איור 19. גרש. תכנית התיאטרון הצפוני (המקור: Schumacher, ZDPV 25 (1902), Fig. 18)

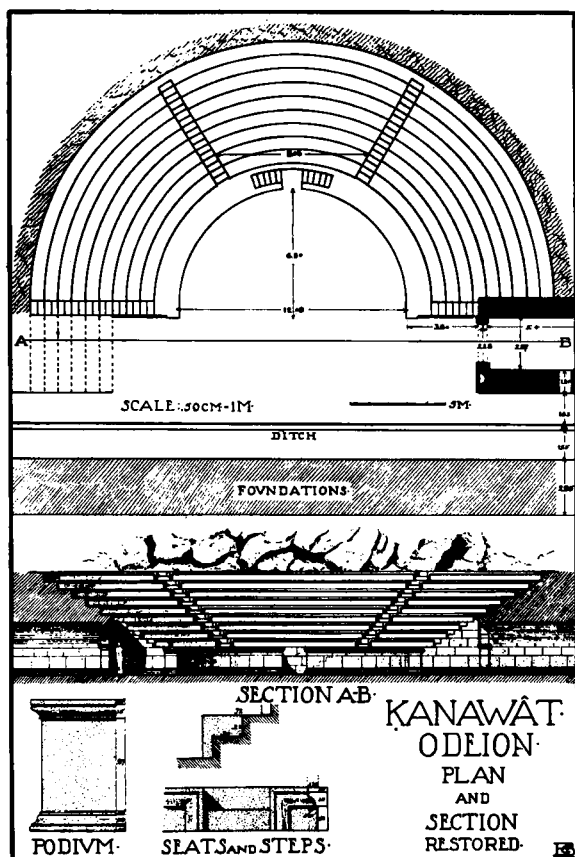
איור 20. פילדלפיה. התיאטרון הגדול. תכנית ותוכים משוחזרים (המקור: Butler, P.U.A.E.S., Sec. A, Part 1, Pl. IV)

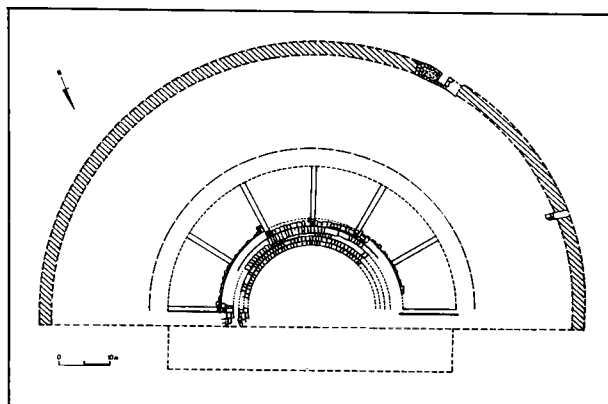
איור 21. פילדלפיה. מראה התיאטרון הגדול לפני השחזור (באדיבות אגף העתיקות והמוזיאונים)

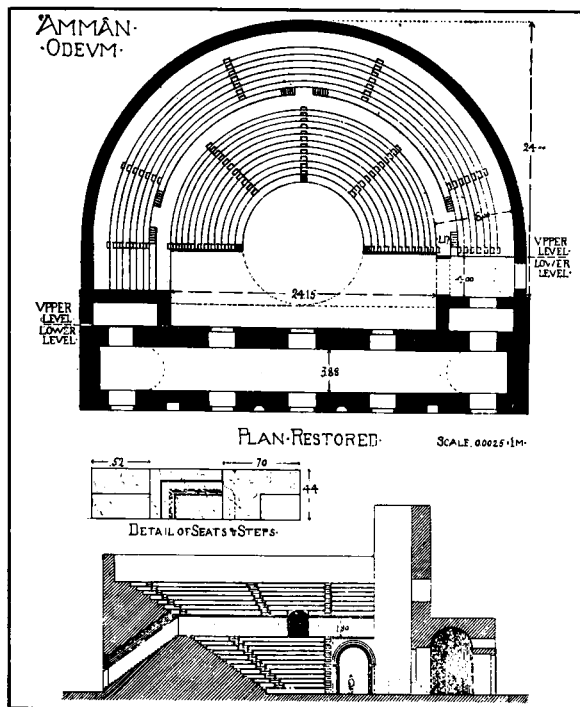
איור 22. פילדלפיה. מראה התיאטרון הגדול בתום השחזור

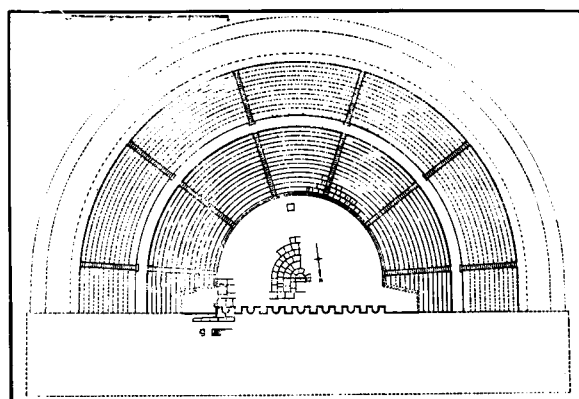
איור 24. קאנאטה. תכנית והצעת שחזור חלקית של התיאטרון
(Butler, *P.U.A.E.S.*, Sec. A, Part 5, p. 351 (המקור:))

איור 26. שכב. תכנית התיאטרון (המקור: מגן, בתוך ספר וילנאי, עמ' 272)

איור 23. פילדלפיה. תכנית התיאטרון הקטן
(Butler, *IBID.*, III. 34 (המקור:))

איור 25. שומרון. תכנית התיאטרון
(Crowfoot, *Buildings at Samaria*, p. 58 (המקור:))

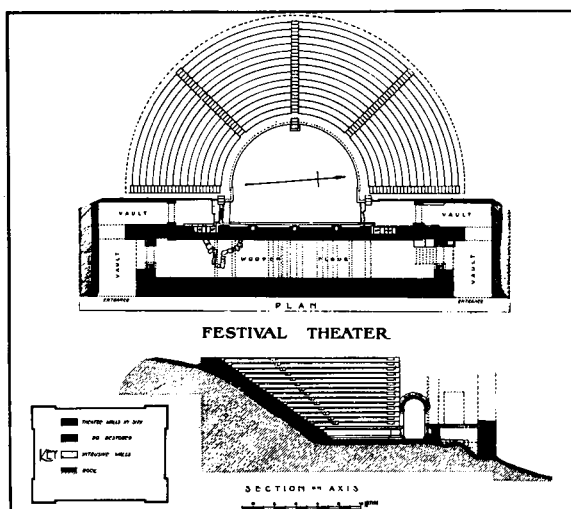

איור 27. שומרון. התיאטרון. מראה כללי (באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית)

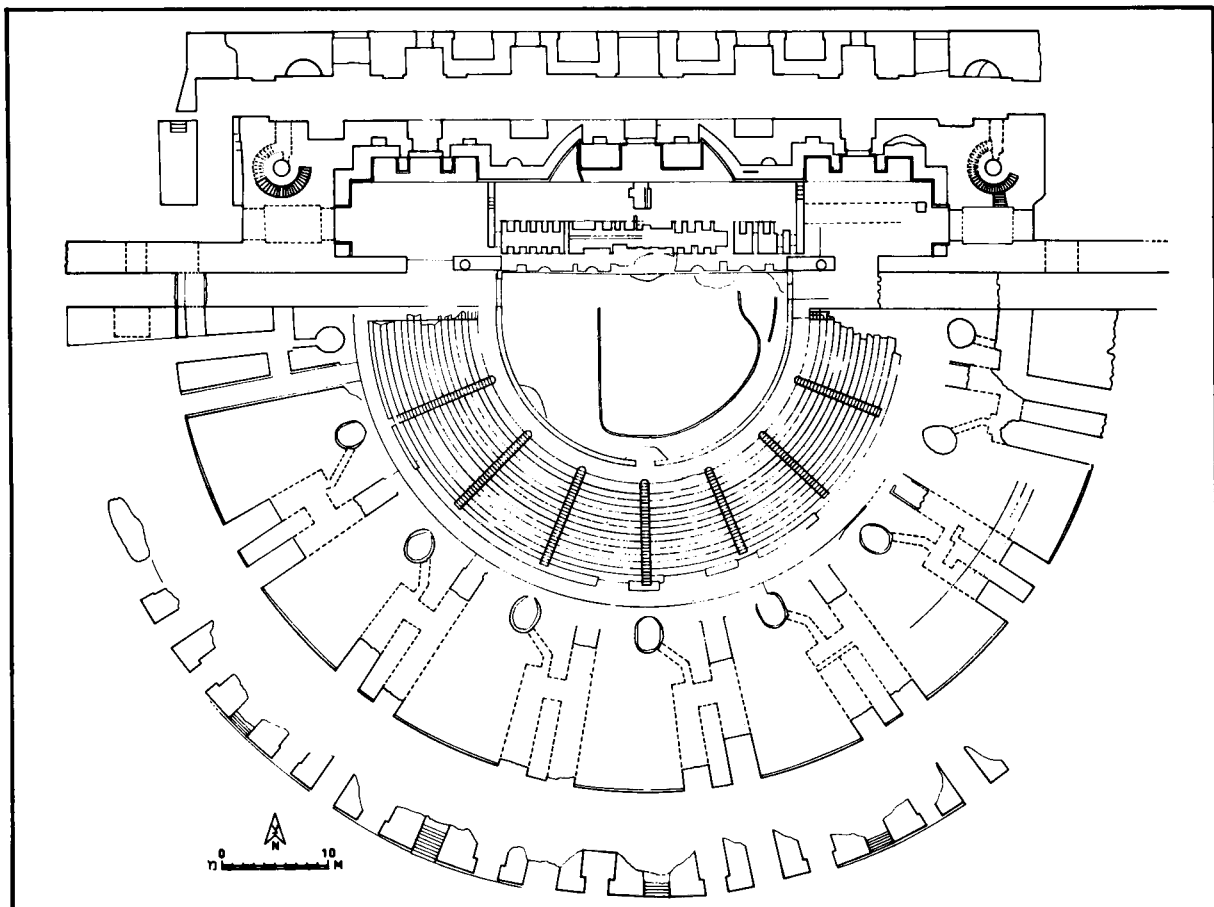
איור 28. שכב. התיאטרון. צילום מן האוויר (באדיבות מחלקת המדידות)

השלב המאוחר. לימי שלטונם של הקיסרים האנטונינים יש לייחס את הקמתם של התיאטראות האלה: התיאטרון הצפוני בגרש, התיאטרון והאודיאון בפלדלפיה והתיאטרון בקאנאתה. כל יתר התיאטראות בארץ-ישראל, בדרום-סוריה ובערביה, והם הרוב המכריע, הוקמו בשלהי המאה הב' ועד המחצית הראשונה של המאה הג' לספירה, בעיקר בימי שלטונם של הקיסרים הסוורים. לקבוצה זו שייכים התיאטראות בבית-שאן, בשומרון, בדור, בשכם, בחמת-גדר, וכנראה גם התיאטרון בכפר שומי, ובעבר-הירדן המזרחי — התיאטרון בגדרה, כפלה, כאבילה והתיאטרון בברכתין שליד גרש. נסקור כאן בקצרה את התיאטראות שנחפרו או נחקרו ולו באופן חלקי.

התיאטרון בבית-שאן, שנחפר בראשית שנות ה-60 ונתפרסם באופן חלקי רק לאחרונה, הוקם, כפי הנראה, בראשית המאה הג' לספירה. לידו נחשף באופן חלקי אמפיתיאטרון, ונראה שגם הוא בן תקופתו של התיאטרון (ראה איורים 30, 31, 32).²⁷ התיאטרון בשומרון, שנחפר כבר בשנות ה-30,

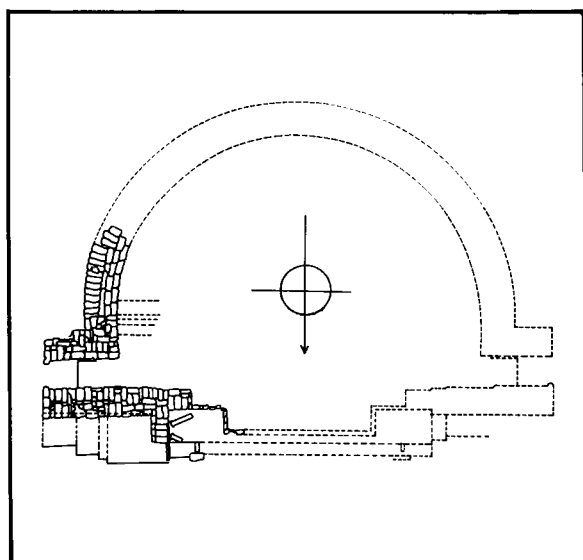
איור 29. גרש. תכנית תיאטרון הברכתין
(המקור: Kraeling, Gerasa, Fig. 2)

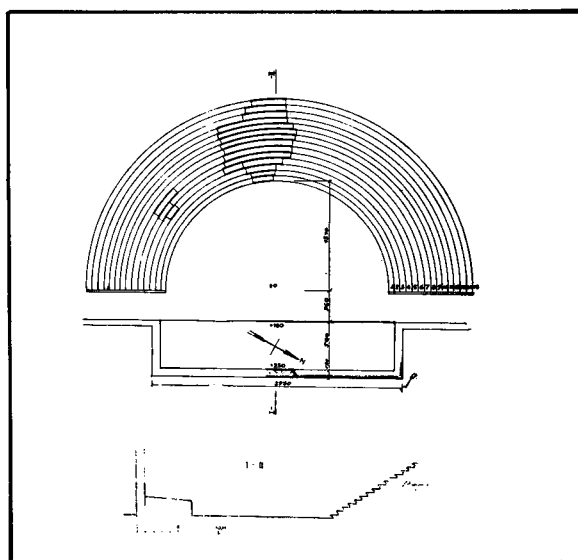
איור 30. בית-שאן. תכנית התיאטרון (ציור פ' לופן, על-פי תכנית מקורית שצייר ש' סלומינצקי מבית אלפא (1963). מתפרסם ברשותם האדיבה של רשות הגנים הלאומיים ופרופ' ש' אפלכאוס)

איור 31. בית-שאן. התיאטרון. מראה כללי (צילם: ו' רדובן)

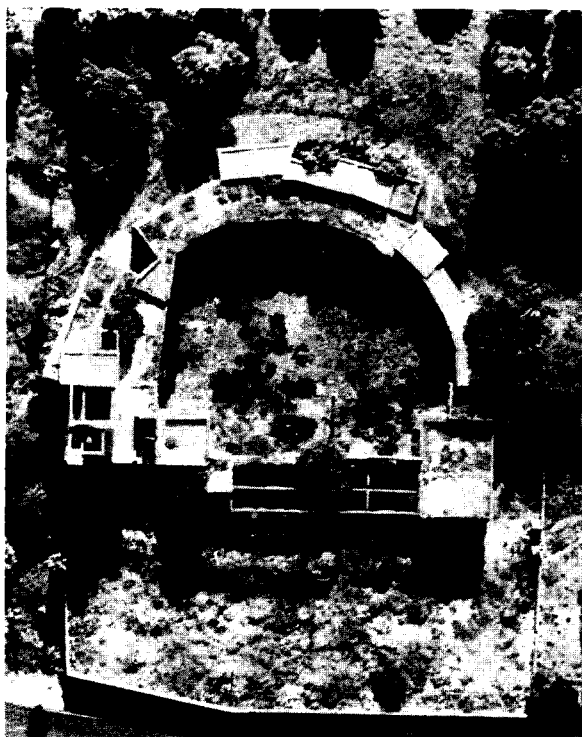
איור 33. דור. תכנית התיאטרון (באדיבות אגף העתיקות והמוזיאונים)

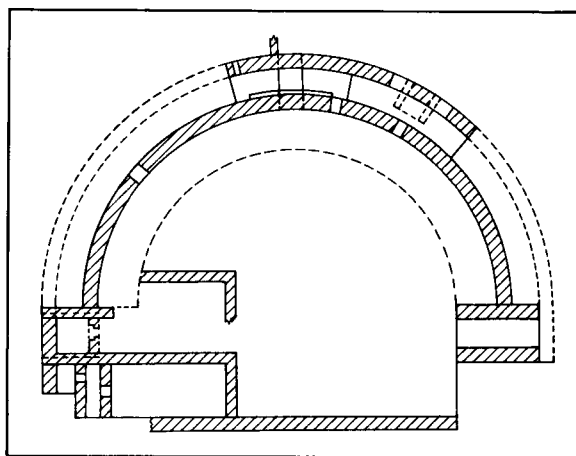
איור 32. חמת-גדר. תכנית התיאטרון
(המקור: 7 Fig. Sukenik, *Ancient Synagogue of el-Hammeh*)

איור 34. דור. התיאטרון. מראה כללי. בקדמת הצילום נראים קטעים חפורים של מערך הבמה (צילום: ש' חשמן)

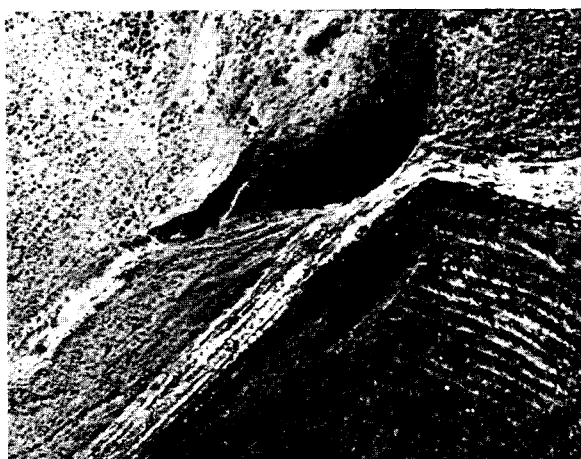

איור 36. כפר-שומי. התיאטרון. צילום מן האוויר. קנה מידה משוער: 1:1000 (באדיבות מחלקת המדידות)

איור 35. שומי. תכנית התיאטרון
(המקור: Conder & Kitchener, SWP, Vol. II, p. 67)

והתיאטרון בשכם, ההולך ונחשף ממש בימים אלה, הוקמו אף הם בימי השושלת הסורית (ראה איורים 25.26.27.28).²⁸ לאותו פרק-זמן, כלומר ראשית המאה הג' לספירה, מתוארך התיאטרון בברכתיין, אתרה הפולחני הפתוח של גרש (ראה איור 29), הממוקם במרחק 1,200 מ' מצפון לעיר.²⁹ התיאטרון משולב באתר פולחני שבמרכזו מצויה בריכת מים גדולה ולידה שרידי מזבחות, שער דקורטיבי וסטווים. עדויות

איור 37. לגיו. צילום אוויר של התיאטרון שלא נחפר (באריכות מחלקת המידות)

אפיגראפיות וספרותיות מאשרות, שאתרה הפולחני הפתוח של גרש נתפרסם בחגיגות המיומא שנערכו בו.³⁰ נראה שהתיאטרון הקטן, שנחשף עוד בשנות ה-30 בחמת גדר (ראה איור 32), בקרבת המרחצאות, היה משולב באתר הפולחני הפתוח, הסמוך לגדרה הגדולה. גם כאן יש שפע מים, ירק ומעיינות מרפא. התיאטרון בחמת גדר מתוארך למחצית הראשונה של המאה הג' לספירה.³¹ התיאטרון בדור, על אף העובדה שנחפר רק באופן חלקי, ניתן לתארכו למאה הג' לספירה (ראה איורים 34,33).³² הדעת נותנת, שגם התיאטרון בכפר שומי (איורים 36,35), הממוקם צפונית לבנימינה ושעדיין לא נחפר, היה לחלק מאתר פולחני פתוח ומילא עבור קיסריה את אותו התפקיד שמילא התיאטרון בחמת גדר עבור גדרה. עדויות היסטוריות גראפיות וספרותיות מחזקות טענה זו.³³

ד. סיכום

מה הביא את הערים ברחבי ארץ ישראל, דרום-סוריה וערביה להקים במרוצת המאות הב' והג' לסה"נ עשרות תיאטראות, שהם, מטבע הדברים, מתקני שעשועים יקרים, שהקמתם הכבירה בוודאי על כלכלתן?

החל מסוף המאה הא' לספירה, ובעיקר במרוצת המאות הב' והג', נהנו ערי האיזור מתקופה של שגשוג ופריחה. טבעי הדבר, שתושביהן ביקשו להפגין את עושרם ואת גאוותם על עירם. הואיל ואפיקי פעילות אחרים, מדיניים וצבאיים, היו חסומים בפניהם, היפנו תושבי הערים את מרצם לתחום

הבנייה. במסגרת מפעלי בנייה אלה נכללו, כאמור, מתקני השעשועים ובניהם גם תיאטראות. כשהוקמו רוב התיאטראות בארץ ישראל, כלומר בסוף המאה הב' ובראשית המאה הג' לספירה, היתה היצירה הקלאסית, כולל הטראגדיה והקומדיה, בירידה. המחזות הקלאסיים הולכים ונעלמים מבימות התיאטראות ברחבי העולם הרומאי ואת מקומם תופסות צורות בידור קלילות ובררניות פחות. במזרח האימפריה הרומאית, בעיקר באזורנו, מעולם לא קנו להן הטראגדיה והקומדיה מקום של קבע. מסיבה זו איננו יכולים לדבר כאן על ירידה או על שינוי בטעם. תושבי בית שאן או שכם לא הכירו כנראה תיאטרון אחר זולת המימוס.³⁴

הממצא הארכיאולוגי מאשר, שתיאטראות שכם, קיסריה ובית שאן הותאמו במרוצת המאות הג' והד' לסה"נ לעריכת 'תיאטרון' מים'. הותקנו בהם צינורות מים, האורקסטרה הוקפה בקיר נמוך, אטום ותוך שעות אחדות יכלה האורקסטרה להתמלא מים.³⁵ מופעי 'תיאטרון' מים נתפרסמו כבעלי אופי מופקפק, אך נפוצו מאוד ברחבי האימפריה הרומאית באותה תקופה. מקורות נוצריים קדומים, בעיקר מן המאות הד'-ו' לסה"נ, מוסרים שהכנסייה יצאה בלהט נגד שעשועים מסוג זה, אך התקשתה לעקור מופע זה, שנתחבב מאוד על תושבי הערים בארץ ישראל, בדרום-סוריה וערביה. הן במקורות התלמודיים והן במקורות הנוצריים מוקדש מקום רב יחסית לתיאטרון. המופע התיאטרוני היחיד המוזכר במקורות אלה הוא המימוס, אשר זכה לפופולאריות עצומה. בנוסף למופעי המימוס ו'תיאטרון' המים אפשר שחלק ממופעי הספורט, דוגמת איגרוף, היאבקות והתעמלות, נערכו אף הם בתיאטראות.³⁶

במאות הראשונות לספירה היו התיאטראות בארץ ישראל, בדרום-סוריה וערביה למתקני שעשועים המוניים, אשר סיפקו בידור מן הסוג הפשוט ביותר. הם שירתו קהל בעל צביון תרבותי מזרחי מיוון, שהסתפק במופעי המימוס וסביר להניח שמעולם לא צפה בטראגדיה או בקומדיה קלאסית. לבסוף, נסכם ונאמר שהתיאטראות ההרודיאניים לא שיקפו את הצרכים התרבותיים האמיתיים של רוב אוכלוסיית ארץ ישראל והיו לנטע זר בנופה. לעומת זאת, התיאטראות הנבטיים היו רק מסגרת ארכיטקטונית שלמעשה לא היה לה ולא כלום עם התיאטרון במובנו המקובל. מופע המימוס ההמוני והתוסס, ששלט באופן בלעדי על בימות התיאטראות, לאורך מאות בשנים, הוא שמילא את הצרכים התרבותיים האמיתיים של רוב האוכלוסייה העירונית בארץ ישראל.

הערות

1. Syrien', *Syrie XXXVI* (1959), pp. 202-227; idem, 'Recherches sur les theatres de l'Orient Syrien', *Syrie XXXVI* (1961), pp. 54-86; פוקס, *יוון בארץ ישראל* — בית שאן בתקופה

1. M.E. Frezouls, 'Les theatres romains de Syrie', *Les Annales Archeologiques de Syrie*, Vol. II (1952), pp. 46-100; idem, 'Recherches sur les theatres de l'Orient

- Syria, A: *Southern Syria*, Part VII — *The Ledja* (Sahr), Leyden 1919, pp. 441–446.
13. על אודות האתר הפולחני בשור (Sur) ראה באטלר, שם, עמ' 428–441; על שייע (Secia) ראה: H.C. Butler, *P.U.A.E.S.*, Div II, Sec. I, A, Part 6 (Secia), pp. 374–399. N. Glueck, *Deities and Dolphins*, New York 1965, pp. 621–630, plans A-H.
14. ראה: E. Littman, *P.U.A.E.S.*, *Semitic Inscriptions*, Div. IV, Sec. A (Nabatean Inscriptions from Southern Hauran), Leyden 1914, p. 77.
15. ראה: C.H. Kraeling, *Gerasa — City of Decapolis*, New Haven 1938. ראה שם מאמרו של C.S. Fisher על התיאטרון, עמ' 19–20. בחפירות שנערכו במרוצת שנות ה-60 וה-70 נתגלו כתובות אחדות שאיפשרו לתארך את התיאטרון לשנים 90–92 לספירה ראה: D. Kirkride, 'A Brief Outline of the Restoration of the South Theatre at Jerash', *ADAJ* 4–5 (1960), pp. 123–127; *Newsletter*, 4 (Oct. 1974); J. Pouilloux, *LA*, 27 (1977), pp. 246–254; idem, *LA*, pp. 276–278.
16. איורי עשיר ושחזור איומטרי של חזית הבמה ראה: I. Browning, *Jerash and the Decapolis*, London 1982, pp. 125–131, Figs. 62–66.
17. התיאטרות שולבו ברוב המתחמים הפולחניים בעולם היווני וההלניסטי, רוגמת תיאטרון דיוניסוס, המשתרע במדרון הדרום-מזרחי של האקרופוליס, התיאטרון במתחם אפולו בדלפי והתיאטרון בפרגמון. על אודות תיאטרון דיוניסוס באתונה ראה: J. Travolos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971, pp. 537–552, P. Coste-Messeliere & Ch. Picars, *Delphe*, Paris 1943, pp. 317, 332, Figs. 25, 198–199; על התיאטרון בפרגמון ראה: R. Bohn, *Pergamon IV* (Die Theater-Terrasse), Berlin 1902, Table 1, IV, XLV. התיאטרות המשולבים במתחמים פולחניים בארכיטקטורה הרומאית ראה: E. Frezouls, 'Aspects de l'histoire architecturale du theatre romain', in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin 1982, Vol. XII, pp. 343–441.
18. ראה: E. Frezouls, 'Les theatres romains de Syrie', *AAS* II (1952), pp. 69–79; H. Finsen, *Le leve du theatre romain a Bosra*, 1972; J.P. Rey-Coquais, *AAS*, 15 (1985), p. 66.
19. ראה: A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1937, p. 293; G.W. Bowersock, 'A Report on Arabia Provincia', *JRS* LXI (1971), pp. 219–242, Pls. XIV–XV; idem, *Roman Arabia*, Cambridge, Mass. 1982, pp. 76–89.
20. ראה קרלינג (לעיל, הערה 15), עמ' 399, כתובת מס' 52; E. Frezouls, 'Recherches sur les theatres de l'Orient Syrien', *Syria XXXVIII* (1961), p. 58, notes 2–3.
21. ראה הערה 18, לעיל.
22. העיר לגיו נוסדה כעיר מחנה, ובסיס עבור הליגיון השישי, ברבע הראשון של המאה ה-1 לסה"נ. ראה: מ' אבינון, גיאוגרפיה היסטורית של א"י בתקופת בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 145–144. שומאכר היה הראשון שהבחין בקיומו של התיאטרון. הוא סקר אותו ואף קבע את מידותיו הכלליות: בציר מזרח-מערב אורך התיאטרון 71 מ', ואילו בציר צפון-דרום — 52 מ'. התיאטרון פונה מזרחה. שומאכר איתר פריטים ארכיטקטוניים רבים. לאחרונה נסקר התיאטרון בידי צ' אילן, שאף הצליח לאתר מושב אבן אחדים. סקרתו בעצמי את התיאטרון בקיץ 1985, אך למעט מיתאר ה-Cavea הברור, קשה להבחין בפרטים נוספים. שטח התיאטרון משמש את חברי קיבוץ מגידו לזריקת פסולת חקלאית, דבר המקשה מאוד על סקר מדויק של השטח. מיתאר

- ההלניסטי-רומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 142–146; י' צפירי, ארץ ישראל מתורבן הבית השני ועד הכיבוש המוסלמי — הממצא הארכיאולוגי והאמנותי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 115–121.
2. שמונה-עשר התיאטרות הידועים לנו היום בעבר-הירדן המזרחי וברדוססוריה הם: סהר, פיליפופוליס, קאנאתה, דיוניסאס (סווידה), בצרה, גדרה (2 תיאטרות), פלה, אבילה, גרש (3 תיאטרות), דיון, פילדלפיה (2), פטרה (3).
3. על התיאטרון בירושלים ראה: יוספוס, קדמוניות ט"ז, 268; בקיסריה: מלחמות א', 415; וביריחו: קדמוניות י"ז, 161.
4. ראה: א' שלים, הורדוס המלך האיש ופועלו, ירושלים 1964, עמ' 173–171; A. Frova (ed.), *Scavi de Caesarea Maritima*, Rome 1973; L.I. Levine, *Roman Caesarea — an Archaeological Topographical Study*, Jerusalem 1975, pp. 57–192; J. Ringel, *Cesaree de Palestine*, Paris 1975, pp. 23–26; G.C. Izenour, *Theater Design*, Mc Graw-Hill, New York 1977, pp. 17–19.
5. פרופ' נ' אביגד וצוותו לא הצליחו לגלות את שרידי התיאטרון ההרודיאני שבבנה, בדברי יוספוס, בירושלים. הממצא המקרי של שני 'כרטיסי התיאטרון', שעצם וזהים ככרטיסי תיאטרון מוטל בספק, אין בו כדי לאשר את קיומו. נראה, שרוב האסימונים שווה בידי מ' כיכר ככרטיסי התיאטרון שימשו למעשה בתור אסימוני משחק. ראה: נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 193–194, איור 239; מ' אבינון, מורה דרך לתבנית ירושלים מסוף ימי הבית השני, הוצאת מלון ארץ הצבי, ירושלים תשכ"ו, עמ' 9–8, 5; H. Riad, 'Une collection de tessères au musee greco-romain d'Alexandrie', in: M.L. Bernhard (ed.), *Mélanges offerts a K. Michalowski*, Warsaw 1966, pp. 157–166, Pls. I–IV; E. Alföldi, 'The Muses on Roman Game Counters', *MUSE* 9 (1975), pp. 13–20; idem, 'The Finger Calculus in Antiquity and in the Middle Ages', *Fruehmittelalterliche Studien* 5 (1971), pp. 1–9, Pls. 1–8.
6. א' נצר, 'ההיפרודוס שבנה הורדוס ביריחו', קדמוניות 52–51 (1980), עמ' 104–107.
7. ראה: L. Waterman, *Preliminary Report of the University of Michigan Excavations at Sepphoris, Palestine, in 1931*, Ann ARAOR 1937, pp. 6–12, Figs. 3–5; J.F. Strange, 'Sepphoris (Sippori)', *IEJ* 34 (1984), pp. 51–52. חפירת בדיקה זו לא פתרה את בעיית שנת ייסודו של התיאטרון, אך אישרה שהיה עדיין בשימוש במאות ד'-ה' לספירה.
8. בפטרה אותרו 3 תיאטרות. התיאטרון הקטן הסמוך לכניסה לעיר עצמה נסקר בידי ויגאנד ובכמן, במקביל לסקר התיאטרון הגדול בואדי מוסא. זה האחרון נותר בשלמותו בשל היותו חצוב בסלע ואילו התיאטרון הקטן, הבנוי, נהרס לחלוטין ולמעט הערות של בכמן אין בידינו שום מידע אחר עליו. תיאטרון שלישי של פטרה נמצא במרחק 15 ק"מ מערב מדרום העיר, בואדי סאברה (Wadi Sabra), חלקו בנוי וחלקו חצוב בסלע. תיאטרון זה טרם נחקר. ראה: M. Lindner (ed.), *Petra und das Königreich der Nabatäer*, Munich 1970, pp. 27–28, Fig. 12; על אודות סקר התיאטרות בפטרה עצמה ראה: Th. Wiegand, *Petra*, Berlin 1921, pp. 29–33; Ph. Hammond, *The Excavations of the Main Theatre at Petra, 1961–1962, Final Report*, London 1965.
9. ראה האמנון, שם, עמ' 55–65.
10. א' נגב, 'חפירות בחלוצה בשנת 1980', קדמוניות 55–56, (תשמ"ב), עמ' 122–128.
11. א' נגב, 'הנבטים בנגב', בתוך: י' גרדוס, א' שמואלי (עורכים), ארץ הנגב א', הוצאת משרד הבטחון, תשל"ט, עמ' 242–243.
12. ראה: H.C. Butler, *Princeton University Archaeological Expedition to Syria*, Div. II — *Ancient Architecture in*

Theater at the Birketein); 42–39 pp. 159–167, Pls. XXXIII–XXXV.

30. C.B. Welles, *Gerasa* (Inscriptions), inscr. 279, ראה: pp. 470–471; P. Thomsen, *Loca Sancta*, Halle 1907, pp. 51–52.

31. ראה: אבייונה (לעיל, הערה 21), עמ' 160–159; G. Schumacher, *The Jaulan*, London 1888, pp. 154–155, Figs. 54–58; E. Sukenik, *The Ancient Synagogue of el-Hammaeh*, Jerusalem 1935, Fig. 7. ראה גם הערך: 'חמתיג'ר' אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, כרך א', עמ' 154.

32. י' ליבוזיץ, עלון ג' (תש"א) עמ' 38–39 (ראה שם תכנית חלקית של התיאטרון, המובאת כאן לראשונה בשלמותה, איורים 33, 34).

33. C.H. Conder & H.H. Kitchener, *Survey of Western Palestine II*, London 1881–83, pp. 66–67 (לעיל, הערה 21), עמ' 127.

34. במאות הב' והג' לסה"נ עדיין הוצגו המחזות הקלאסיים במזרח האימפריה הרומאית. ראה: כיבר (לעיל, הערה 25), עמ' 250. אך במרוצת המאות הג' והד' פינו הטראגדיה והקומדיה את מקומן לצורות כידור קלות ועממיות יותר: המימיקה והפאנטומימה. אלה זכו לפופולריות עצומה ברחבי האימפריה הרומאית. ראה: כיבר, שם, עמ' 237–239, 248–250. תוכנו העיקרי של המימוס היה להראות מצבי חיים יומיומיים על הצד המשעשע והמביך שבהם. כדי להשיג זאת לא נמנעו משימוש במלים גסות, בוטות, תנועות ידיים מגוחכות ומשחקי מלים מפולפלים. גם הפאורודיה היתה לחלק בל יפירד מהמימוס. תכונות אופייניות וקווי התנהגות הובלטו באמצעות דרישה מאולתר וספונטאני (על-פי רוב לא היה קיים טקסט כתוב). הושמו ללעג תכונות אנושיות שליליות, מגרעות אופייניות וחולשות אנוש. בין הקטעים שולבו ריקוד, אקרובטיקה, שירה ואף התעמלות. לגלגו על כל המעמדות ועל נציגי כל שדרות הציבור והמקצועות. למהלך מוגדר של המופע לא היתה חשיבות מכרעת. למימוס לא היה לרוב מסר חברתי, מוסרי או חינוכי. מטרתו העיקרית היתה לעורר צחוק ולשאת חן בעיני הקהל. הצלחת המופע היתה תלויה בראש ובראשונה ביכולתו ובזריזותו של השחקן — להצחיק ולשעשע. המימוס הצטיין בהפקותיו, בכדירותיו הגסות והנועזות. השחקנים והשחקניות שהופיעו בו לא חששו מסכות. שחקני המימוס אף הרשו לעצמם להשמיץ ביקורת כלפי הקיסרים ובני המעמד השליט, ברומם על המגורש במשפחה הקיסרית, דוגמת הרמיוס על בגידותיה של פאוסטינה, אשת מרקוס אורליוס. אם המימוס היה מעין תחליף לקומדיה הקלאסית, הפאנטומימה היתה אמורה לחלף את הטראגדיה. בפאנטומימה היו שני סוגים ברורים: הסוג הטראגי והסוג הקליל יותר, מעין בורלסקה או פארודיה. בפאנטומימה 'הטראגית', חיקה השחקן/קדן באמצעות תנועות ידיים וריקוד, על רקע שירת המקהלה, את ההתרחשות הדראמטית, ושיחק לפי התור את הדמויות השונות המופיעות בדראמה המקורית. בסוג הקליל של הפאנטומימה התרכזו השחקנים בפארודיות על אלים ודמויות מיתולוגיות שונות.

35. בר'חות חתירה של שלושת תיאטראות הנ"ל מצוין במפורש שכלב המאחר לקיומם הותאמו הארקסטרוט לשמש ככריכות (קיסריה, הערה 4; בית-שאן, הערה 27; שומרון, הערה 28).

36. M. Jastrow, *Dictionary of the Targumin, The Talmud Babli and Yeruschalmi and the Midrashic Literature*, New York 1950, Vol. II, p. 1663; S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, Hildesheim 1966, Vol. III, pp. 117–121 (notes 290–319); כיבר (לעיל, הערה 25), עמ' 250–253; י' דן, חיי העיר בארץ ישראל בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשמ"ד, פרק 6 'חיי היום יום בערים', ובייחוד עמ' 203–209; ג' פוקס (לעיל, הערה 27), עמ' 123–141; י' צפרי, א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי — הממצא הארכיאולוגי והאמנותי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 115–121.

התיאטרון נראה כבידור בתצלומי האוויר. צורתו הסגלגלה רומת אולי על כך שלפניו מתקן המשלב תיאטרון ואמפיתאטרון במבנה אחד. דבר שאינו נדיר בערים רומאיות, בנות המאות הב'-ג' לסה"נ. הידוע במתקנים דוגמת זה נמצא ב־Verulamium, היום St. Albans, אשר באנגליה. ראה: G. Schumacher, *Tell el-Mutesellim*, Leipzig 1908 (Vol. A — Text, *Das Theater* pp. 173–176, Figs. 258–261; Vol. B *Tafeln*, T 1) — צ' אילן, 'גילוי מחדש של המנהרה והתיאטרון בלג'ון', המוסף השבועי של עיתון דבר, מיום 18 מאי 1984, עמ' 24–25; K. Kenyon, *The Roman Theatre of Verulamium*, St. Albans (Official Guide, 1975), pp. 5–9; idem, *The Roman Theater at Verulamium*, St. Albans, *Archaeologia LXXXIV*, (1935), pp. 213–261.

22. ראה: P. Coupel & E. Frezouls, *Le Theatre de Philippopolis en Arabie*, Paris 1956; H.C. Butler, *P.U.A.E.S., Part II: Architecture and Other Arts*, New York 1903, pp. 376–396; R.E. Brunnow & A.V. Domaszewski, *Die Provincia Arabia III*, Strasburg 1909, pp. 145–179.

23. ראה: G. Schumacher, 'Dscherache' *DPV*, XXV (1902), pp. 145–150; C.S. Fisher, *Gerasa*, pp. 22–23.

24. ראה: F. el Fakharani, 'Das Theater von Amman in Jordanien', *AA* 3(1975), pp. 377–403; J. Hanson, *Roman Theatre-Temples*, Princeton 1959, pp. 59–77, Figs. 16, 27, 36; E. Frezouls, 'Recherches sur les Theatres de l'Orient Syrien', *Syria* XXVI (1959), p. 225.

25. א' סגל, 'חיכונן של הערים לאורך ה־Via Traiana Nova בתקופה הרומית' (חיבור לקבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1975), עמ' 21–1; M. Bieber, *The History of Greek and Roman Theater*, Princeton 1961, p. 201, Figs. 678–679, notes 20–12; A.N. Modona, *Gli edifici teatrali greci a romani*, Firenze 1961, pp. 88–96, Fig. 48.

26. ראה: H.C. Butler, *P.U.A.E.S., div II — Ancient Architecture in Syria, Sec. A — Southern Syria*, Part 5 W.H. Waddington, ראה: (Kanawat), pp. 346–351 *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, 'Erma' di Bretschneider, Rome, 1968 (inscr. 2341), p. 537.

27. ראה: A. Applebaum, 'The Roman Theatre of Scythopolis', *Scripta Classica Israelica* IV (1978), pp. 77–105; A. Ovadia & C.G. De Silva, 'Some Notes on the Roman Theatre of Beth-Shean (Scythopolis)', *Scripta Classica Israelica* VI (1981/82), pp. 85–97. המקורות ההיסטוריים והאפיקראפיים ראה: ג' פוקס, יוון בארץ ישראל — בית שאן (סקיטופוליס) בתקופה ההלניסטית-רומית, ירושלים תשמ"ג עמ' 141–123; H. Plommer, 'Scythopolis, Caesarea and Vitruvius', *Levant* XV (1983), pp. 132–140; G.C. Izenour, *Theater Design*, New York 1977, pp. 39–40. בחפירות האמפיתאטרון בבית-שאן הוחל בשנת 1980, אך בתום שתי עונות קצרות הופסקה העבודה. ראה: ג' פוקס, שם, עמ' 139–141; חדשות ארכיאולוגיות ע"ז (אוקטובר 1981), עמ' 8.

28. על התיאטרון בשומרון ראה: J.W. Crowfoot et al., *The Buildings at Samaria*, London 1942, pp. 57–61; F. Zayadine, *ADAJ*, 12–13 (1967/68), pp. 77–79. נחשף בחלקו בשנים האחרונות וטרם נתפרסם במלואו. ראה: י' מגן, 'התיאטרון הרומי בשכם', בתוך: ספר זאב וילנאי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 269–277.

29. על התיאטרון בכרתיין ראה: שומאכר (לעיל, הערה 23), עמ' 165–171, ציורים 39–42; C. McCown, *Gerasa* (The Festival